

TÜRÜK

Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

2013 Yıl:1, Sayı:2

Sayfa:432-435

ISSN: 2147-8872

ÇUVAŞÇADA VE BAZI TÜRK ŞİVELERİNDE “ARDIÇ” KELİMESİNİN MİTOLOJİK ANLAMI VE ETİMOLOJİSİ*

Dr. Yu. N. İsayev**
Çev. Bülent Bayram***

Özet

Makalede Çuvaşçada ve Bazı Türk şivelerinde Ardıç (Çuv. Urtış) kelimesinin anlamı, etimolojisi ve fonetik yapısı ele alınmaktadır. Türk boyları arasında olduğu kadar başka milletlerde de ardıç ağacı benzer mitolojik anlamlara sahiptir. Makalede özellikle Çuvaşçanın yanında Türkçenin farklı şivelerinde ardıç ağacının anlamlandırılması ve onunla ilgili benzer inanışların örnekleri verilmiştir. Ardıcın Türk boylarında olduğu kadar başka milletlerde de benzer işlevlere sahip olması dikkat çeken bir başka özelliktir. Makalede bu konular kısaca ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: fonetik yapı, kök morfem, etimoloji, anlam

ETYMOLOGY AND THE MYTHOLOGICAL MEANING OF THE WORD JUNIPER IN THE CHUVASH AND SOME TURKIC LANGUAGES

Abstract

This article deals with the phonetic structure, etymology and meaning of the word juniper «уртăш» «МОЖЖЕВЕЛЬНИК» in the Chuvash and some other Turkic languages. The juniper has similar mythological meaning in Turkic tribes and some other nations. In this article, the interpretation of the juniper and the similar beliefs about it are exemplified in different Turkic accent besides particularly in Chuvash. Another curious feature is that juniper has similar functions in other nations as wells as in Turkic tribes. All these subject matters are mentioned briefly in the article.

Key words: phonetic structure, root morpheme, etymology, meaning.

*Makalenin orijinali *Etimologiya i Mifologičeskoye Znaçeniya Slova Urtış “Mojjevel’nik) V Çuvaşskom i Nekotorih Tyurskih Yazıkah* başlığı ile *Vestnik Çuvaşskogo Universiteta*, 2011, No: 4, ss. 257-259’da yayımlanmıştır.

** Çuvaş Devlet İnsani Bilimler Enstitüsü (Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İstitut Gumanitarınh Nauk) Müdürü.

*** Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kırklareli.

Giriş

Öncelikle Çuvaşçada *urtış* kelimesinin fonetik varyantlarının bolluğuna (20’den fazla) dikkat etmek gerekmektedir. *urt*, *ort* (kök anlamı bilinmemektedir) , bu kökten *ort-yivîş*, *urt-yivîşşi* (Aşmarin 1929a: 289); *urtış*, *urtış-yivîş*, *urtış yivîşî*, *urtış-yivîşşi*; *orçış-orçiş*, *urca*, *orça*, *orçça yivîşşi*, *orççuş*, *orççi-yivîş* (Aşmarin 1929a: 290-291); *urtmîş* “ardıç ağacının adlandırması”, *oççî-yivîşşi* “ardıç” (Aşmarin 1929b: 401-402); aynı zamanda krş. *orış* “ardıç” (Fedotov 1996b: 288).

Bunların dışında söz konusu kelime, kelime grubu olarak *urttîş*, *urtîşkayîkî* “tavus kuşu”, *urttîş-kayîkî* “orman horozu”, *urtîş-kayîk-yivîşşi* “ağaç adı” krş. Rusça *можжевельник* “büyük, boz, alaca göğüslü karatavuk” (Dal’ 1979: 338).

Çuvaşçada başka hiçbir ağaç adı (ya da çalılık) bu kadar çok fonetik varyanta sahip değildir. Rusçada V. İ. Dal’ın sözlüğünün verilerine göre *можжевельник* (ardıç) kelimesi birkaç varyantta yer almaktadır. *можewelъ*, *можевельникъ*, *можевел*, *можееел*, *можеела*, *мужеела*, *можеелка*, *мужеелка*, *можжельник*, *можжуха*, *мужжуха*, *можжучник*, *можжужник*, *мужжужник* vd. Eşanlı olarak *арса*, *артышь*, *арца*, *арха*, *ардышь* (anlaşıldığı kadarıyla Türkçeden alıntıdır) kelimeleri verilmektedir (Dal’ 1979: 338). *Арса* kelimesi *арча*, *аршанъ*, *арца*, *ахра*, *артышь* şeklindeki fonetik varyantlarıyla görülmektedir (Dal’ 1978: 24).

Можжевельник kelimesinin ağızlarda insan anlamına geçişi özel bir dikkat çekmektedir. *можжуха* “zayıf, cılızlaşmış kadın anlamında”; *можжужика* “karpisli kız anlamında”; *можжерра*, *можжерраісе* cimri, hasis anlamlarında kullanılmaktadır.

İlk bakışta öyle görünüyor ki Türkçe *ardıç* (Çuv. *urtış*) *vearça* (Çuv. *urca/orça*) zengin bir etimoloji literatürüne sahip olan ve iyi incelenmiş kelimeler arasında bulunmaktadır (Sevortyan 1974: 173-174; 182-183). Çuvaşçada yapılan etimolojiler başka dillerden kelimenin paralellerinin gösterilmesiyle sınırlandırılmıştır. Kırgızca *arça*, Özbekçe *kararca*, Kazakça *arşa*, Uygurca *arça*, *ardaş*, Azerice *ardıç*, Tatarca ve Başkurtça *artış*. krş. Farsça *ardoaj* (âрдâаж) “ardıç” (Yegorov 1996b: 276).

M. R. Fedotov, V. G. Yegorov’un kelime ile ilgili olarak verdiği bilgileri Moğolca *arts*, arsa ve Mançu-Tunguzca, Evenkçe *arça*, Negidalca *atçimka* (arçimka) “ardıç”, Nanayca *arça* “iğne yapraklı çalılık adlandırması”, Mançuca *arçaburga*, *arçılanburga*, *arşanburga* “söğütlük” kelimelerini ekleyerek genişletmiştir (Fedotov 1996b: 288).

Etimolojik sözlüklerin verdiği bilgilerde görüldüğü üzere, bitkinin yetişme bölgesi oldukça geniştir. Ardıç, iğne yapraklı, her zaman yeşil ve servi cinsinden bir ağaçtır. Özellikle ılıman kuşakta yaklaşık 60 türü bulunmaktadır ve Rusya’da da 20 tür tespit edilmiştir. Toprağın ve suyun korunmasında büyük bir öneme sahiptirler, süs bitkisidirler. Bazı türlerin filizlerinden eter yağı elde edilmektedir; ardıç ağacının bazı türlerinin meyvelerinden elde edilen enfüzyon genel olarak idrar söktürücü olarak kullanılmaktadır. 4 ardıç türü kırmızı kitaba kaydedilmiştir.

Altay dillerinde *ardış*, *ardıç*, *urça* ve *açra* adları ile karşımıza çıkan bu bitki türünün bu kadar geniş yayılma alanı, ardıç kelimesini Eski Türkçe arıt- “temizle-” ; arı- “temiz ol-” fiilinden türemiş *arça* kelimesine üzerine kuran etimologları şüpheye sevk etmeliydi. Doğal olarak *ardıç*, arınma törenlerinde Çuvaşlar tarafından da geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Fakat burada ardıcın Avrasya’nın farklı halklarında arınma törenlerinde geniş bir şekilde kullanıldığına da dikkat çekmek gereklidir. Ruslarda, Fin-Ugorlarda ve farklı Türk halklarında ardıçla tütsüleme, reçine ile tütsülemeye de uygunluk gösteren Hristiyanlığın dinî

töreniyle anlam kazanmıştır. Eğer bütün Avrasya dillerinde bundan ortaya çıkmış ise *ardıç* “temiz ol-” anlamındaki fiilden ya da “temiz” sıfatından türemiş olmalıdır. Ancak böyle değildir, demek ki bu kelimenin etimolojisini tespit etme çalışmaları başka bir mecraya çekilmelidir. Farklı dillerde *ardıç-arçav* kelimesinin anlam çeşitliliği de dikkat çekmektedir. krş. *ardıç-arduç* “servi çeşidi”, Azerice ağzlarında *ardış* “köknar” ; Türkmencenin ağzlarında *ardi* “dağ bitkisi, mazi” şeklindedir ve yine “çam, Sibiry köknarı, söğüt” gibi anlamlarla da kaydedilmiştir. Bu adlandırma sıralaması *urti/oriş/urça/orça/orçça* kelimesinin etimolojisinin yapılması için başka bir yol aramaya teşvik etmektedir. Bize göre bu kelimenin kökünde E. V. Sevortyan’ın da gösterdiği gibi ağaç anlamlı bir kök (op/yp) tıpkı orman kelimesinde olduğu gibi korunmuştur (Sevortyan: 1974-1973). Bizim araştırmamıza göre Çuvaşça *urça-orça* ve Türk şivelerinde *arça* “ardıç” ağaç anlamlı “r” li gruba girmektedir. (İsayev 2010: 61). Bu demektir ki başlangıçta *arça/urça/orça* kelimesi biçimlenmiş daha sonra ise halk etimolojisinin etkisiyle *ardıç/artıç*, Çuvaşça *urtiş* kelimesi ortaya çıkmıştır ki burada *ard* (servi türü) (Sevortyan 1974: 182) kelimesinin ya da *artış* “temizlemek, arınmak” fiilinin etkisiyle türemiş unsur olarak d (t) ses durumu görülmektedir.

Şimdi Başkurtçadaki *artış* kelimesini Çuvaşça *urtiş* “ardıç” kelimesiyle mitolojik bakımdan karşılaştıralım. Bu mitolojik bitki hastalıktan korumakta, kötü ruhları uzaklaştırmakta ve doğurganlığı sağlamaktadır. Eğer evde yeni doğmuş bebek, yakında doğum yapacak biri varsa evi ardıçla tütsüleme geleneği vardır (Hisamitdinova 2010: 33-34).

Artış agas (Çuv. *urtiş yivışşi*) “ardıç ağacı” 1) Doğum sonrası hastalıktan korumak için ardıçla tütsüleme yapılır; 2) Gelinin geldiği ev önce ardıç dumanıyla tütsülenir.

Artış bişik (Çuv. *urtiş sipka*) “ardıç beşik” ; ardıçtan beşik; mitolojik bir nesnedir. Onu yeni doğan bebek için doğurganlığı sağlamak amacıyla yapmaktadırlar. Ardıçtan beşik yeni doğan bebeği kötü ruhlardan, kötü güçlerden ve hastalıklardan korumaktadır. krş. Çuvaşça *urtiş-yivışşi piķeci, hurama huppi şmışi* “Ardıçtan beşik yanı, beşiğin altı ise karaağaç kabuğundan.”, (Aşmarin 1929a: 290).

Artış imi (Çuv. *urtiş im-yumi*) –Ardıçla büyü sözü. Ardıç, dumanıyla tütsülemenin yardımıyla hastalık ruhlarının kovulması için büyü bir güçtür. Koleradan korunmak için ardıç kullanılmaktadır. Ardıç dalından suyla hastanın yıkanması ardıç tedavisi olarak adlandırılmaktadır.

Artış otou (Çuv. *urtişpa ĩnt ya da vıt*) “ardıçla tütsüleme” –doğum ve ölüm törenlerinde kötü güçlerden ve hastalıktan korumak için ardıç ile tütsüleme; krş. Rusça: *можжевелиником посыпают путь припохоронах* “Cenaze töreninde ardıçla yola serperler.”

Artış tayası (Çuv. *urtiş tuya*) “ardıç asası” ardıçtan asa. Eve kötü ruhun girmemesi, çocuklara hastalık ruhunun bulaşmaması için kapıya ardıç ağacından sopa koyulur. Çuvaşçada *urtiş tuya* “ardıç asa” doğaüstü durumları kesin bir şekilde göstermez ancak folklorda destek ve büyü bir güç olarak ardıç asa sureti korunmuştur.

Hura virman vitş tuhnı şuh, urttiş tuyam yulçı avışsa. “Deli ormandan geçerken ardıç asam eğildi.” (Aşmarin 1929a: 290) , *Hura virman vitş tuhnı şuh, urtiş yivışşi şıne urtişim.* “Deli ormandan geçerken ardıç asaya dayandım.” (Aşmarin 1929a: 290). Bu cümlelerde ardıç asanın büyü gücü kaydedilmiştir.

Artış toteteü (Çuv. *urtiş patı şirni*) “ardıç tütsülemesi” - Kötü ruhlardan, hastalık ruhlarından korunmak için ardıç dumanıyla tütsüleme.

Artış talsımı (Çuv. urtiş hıvaçi) “ardıç tılsımı” ; ardıcın büyümlü gücü. Doğum esnasında, gelinin damadın evine taşınması sırasında ardıcın büyümlü gücüne başvurulur. *Urttiş usal-tışelten kirlı yapala*. “Ardıç kötü güçlerden korunmak için gerekli şeydir.” (Aşmarin 1929a: 290).

Artış *ısi* (Çuv. urtiş is-pışi) “ardıç dumanı” ; büyüsel tıpta göz değmesine karşı bir çaredir. Kuzzen artış *ısi* kilişe. “Göz değmesine karşı ardıç dumanı yardım etmektedir.”

Meszaros’un tanıklığına göre Çuvaşlar ritüel tütsülemeyi ayı mantarı (boletus luridus) ¹ ya da kedi başı (galeopsis spp) adı verilen bitki ile yapmaktadırlar ancak göz değmesine karşı ardıç kullanılmaktadır (Dimitriyeva 2001: 22).

Bu nedenle, ardıç ağacı halk arasında sadece bir malzeme olarak değil aynı zamanda şifa kaynağı ve büyümlü bir güç olarak da büyük bir saygınlıkla kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

- Aşmarin, N.İ., Slovar’ ÇuvaşskogoYazıka. Çıvaş Sımah-senK-negi, C. 3, Kazan, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, 1929a.
- Aşmarin, N.İ., Slovar’ ÇuvaşskogoYazıka. Çıvaş Sımah-senK-negi, C. 4, Kazan, Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, 1929b.
- Dal’ V.İ., Tol’koviySlovar’ VelikorussskogoYazıka, C.1., Moskva 1978, 699s.
- Dal’ V.İ., Tol’koviySlovar’ VelikorussskogoYazıka, C.2., Moskva 1979, 799s.
- DimitriyevaYu., ÇuvaşskiyeNarodniye Nazvaniya Diskorastuyuşçih Rasteniy, Debrecen, 2001, 210s.
- Yegorov V.G., EtimologičeskiySlovar’ ÇuvaşskogoYazıka, Çeboksarı 1964, 355s.
- İsayevYu. N., Slovoobrazovatel’nyı i Semantičeskiy Analiz Florističeskiy Terminologii Yazıkov Razlıçnıh Sistem, Çeboksarı 2010, 255s.
- Sevortyan E. V., EtimologičeskiySlovar’ TyurskihYazıkov (Obşçetyurskiye i MejtyurskiyeOsnovıNaGlasniye) , Moskva 1974, 767s.
- Fedotov M. R., EtimologičeskiySlovar’ ÇuvaşskogoYazıka, C. 1, Çeboksarı 1996a, 470s.
- Fedotov M. R., EtimologičeskiySlovar’ ÇuvaşskogoYazıka, C. 2, Çeboksarı 1996b, 509s.
- Hisamitdinova F. G., MifologičeskiySlovar’ BaşkirskogoYazıka, Moskva 2010, 455s.

¹Yaprak dökten ormanlarda özellikle de kayın, meşe nadiren de ıhlamur ağacının altında bulunan bir mantar çeşidi. (Çevirenin notu)